

УДК 94(470+571)» 18/19»

З.В. СВЯЩЕНКО

ПИТАННЯ ПРО РОЛЬ СЕЛЯНСЬКОГО ПОЗЕМЕЛЬНОГО БАНКУ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТ. У ДІЯЛЬНОСТІ КОМІСІЇ ОСОБЛИВОЇ НАРАДИ О.ОБОЛЕНСЬКОГО

Священко Зінаїда Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та правознавства Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

У статті висвітлено загальне уявлення про питання ролі Селянського поземельного банку в Російській імперії початку ХХ ст. правлячими колами. Аналізується декілька точок зору на роль селянського банку тогочасною російською громадськістю.

Ключові слова: Російська імперія, Комісія О. Оболенського, Селянський банк, аграрне питання.

В статье освещены общее представление о вопросах роли Крестьянского поземельного банка в Российской империи начала XX века правящими кругами. Анализируется несколько точек зрения на роль крестьянского банка тогдашней российской общественностью.

Ключевые слова: Российская империя, Комиссия О. Оболенского, Крестьянский банк, аграрный вопрос.

The article provides an overview of issues as Peasant Land Bank of the Russian Empire beginning of the twentieth century. ruling circles. We analyze several viewpoints on the role of peasant bank contemporary Russian public.

Keywords: Russian Empire, the Commission O. Obolenskoho, Farmers Bank, the agrarian question.

© З.В. Священко, 2013

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку економіки України надзвичайно актуальною проблемою є формування ринку землі та діяльності Державного земельного банку як необхідної передумови підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва. Необхідним джерелом для розробки нової нормативної бази є законодавство тих держав, які накопичили позитивний сучасний досвід в упорядкуванні аналогічних відносин, проте не слід забувати і про історичні напрацювання. Історична наука містить безцінний матеріал, що спонукає нас звернутися до проблем діяльності Селянського банку в Російській імперії початку ХХ ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження ролі Селянського банку в Російській імперії початку ХХ ст. здійснювалося у працях М.Я. Герценштейна «Аграрный вопрос: Национализация земли. Крестьянский банк. Выкупная операция» [1], О.М. Зака, який досліджував загальні аспекти діяльності Селянського поземельного банку [2], В.Є. Кириченка, який займався проблематикою правових та організаційних засад діяльності Селянського поземельного банку, правосуб'єктності його клієнтів, реформування Селянського поземельного банку 1895 року [3]. С.М. Сидельникова, який звертає увагу на роль Селянського банку в контексті аграрної політики самодержавства [4] та ін. Проте, незважаючи на наявну кількість досліджень, загалом запропонована тема дослідження залишається відкритою.

Мета і завдання дослідження. Автор запропонованої статті поставила за мету з'ясувати розгляд питання про роль Селянського банку у Російській імперії початку ХХ ст. у діяльності Комісії особливої наради О.Оболенського. Виходячи з поставленої мети автор ставить завдання дослідити точки зору членів Комісії особливої наради О.Оболенського на роль Селянського банку, звернувши увагу на

питання його ролі у покращенні добробуту селян; проаналізувати позиції членів Комісії Оболенського у питанні майбутнього Селянського банку; з'ясувати суть дискусії про його політичну роль у житті держави.

Виклад основного матеріалу дослідження. Питання про роль Селянського банку у покращенні добробуту селян неодноразово порушувалося у правлячих колах Російської імперії, тогочасною громадськістю. У 1902 р. питання про оновлення програми діяльності банку у зв'язку з проведенням нової аграрної реформи розглядалося на засіданнях Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості на чолі з С. Вітте. Про актуальність проблеми свідчило декілька факторів. По-перше, на необхідності додаткового фінансування селянських господарств, надання їм пільгового фінансового клімату акцентували увагу члени «Комісії Центру», своє бачення ролі Селянського банку висловлювали члени Редакційної комісії міністерства внутрішніх справ тощо. У зв'язку з цим С. Вітте також потрібно було напрацювати власну точку зору стосовно діяльності цієї потужної фінансової установи у контексті запланованої ним модернізації аграрного сектора економіки Російської імперії. По-друге, інтерес до діяльності Селянського банку з боку Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості було посилено запискою Г.Крестовникова. Він представляв економічні інтереси московської промислової буржуазії. Зрозуміло, що проігнорувати звернення авторитетної людини з московських бізнесових кіл С. Вітте не міг.

Зміст записки Г. Крестовникова полягав у такому. Автор, який не поділяв традицій російської бюрократії тягнути з вирішенням нагальних проблем, висловився за негайне та радикальне вирішення аграрного питання. Основну причину кризи аграрного сектора економіки він убачав в общині.

Общинне землеволодіння необхідно було замінити надільним на правах приватної власності. Знарядям реалізації цих планів мав стати Селянський банк [5, с. 24-26]. Такий підхід до вирішення аграрної проблеми зацікавив С. Вітте. Певною мірою думки Г. Крестовникова його зацікавили через співзвучність із власним баченням механізмів покращення ситуації на селі. Інтерес виявився серйозним, очевидно, С. Вітте уже побачив перспективну корисність від цього проекту для своєї програми удосконалення сільського господарства. У такий спосіб він прагнув розширити коло питань для розгляду Особливою нарадою, забрати ці питання зі сфери компетенції В. Плеве.

Підтвердженням правильності наших думок є те, що 4 грудня 1902 р. Міністр фінансів звертається до імператора з доповіддю про створення Особливої комісії для попереднього обговорення окремих питань, що стосуються діяльності Селянського поземельного банку. Фактично йшлося про дозвіл Миколи II створити Комісію для обговорення питань економічного становища сільського населення, що мали відношення до діяльності Селянського банку. Зокрема, за словами С. Вітте, мова повинна йти про переселення та розселення селян. Самодержець дав згоду на заснування такої Комісії (далі – Комісія О. Оболенського). Водночас, будучи прихильником урівноваження політичних позицій міністерств та відомств, а, можливо, і недовіряючи С. Вітте у повному обсязі, він поставив одну умову. Вона полягала у тому, що С. Вітте буде співпрацювати з цього питання з В. Плеве [6, арк. 29]. С. Вітте не залишалося нічого іншого, як погодитися.

Головою Комісії став О. Оболенський – заступник міністра фінансів. До її складу увійшли представники Міністерства фінансів, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства землеробства та державного майна. Для посилення своїх позицій С. Вітте до Комісії Оболенського делегував своїх повноважних представників: І. Шипова, М. Кутлера, О. Путилова. Перший очолював Департамент Державного казначейства, другий – директор Департаменту окладних зборів, третій – управляючий канцелярією Міністерства фінансів. За влучним висловом В. Гурко, «ці три Аякса ... завжди виступали дружним фронтом... Загальний тон усіх трьох був ліберальним, а в питаннях, що стосувалися селянства, вони були прихильниками поглядів, що домінували у передових земських колах» [7, с. 201].

У відповідь В. Плеве до Комісії О. Оболенського делегував А. Струкова, І. Мордвинова, О. Лопухина, В. Гурко. Перший – колишній предводитель катеринославського губернського дворянства, відомий у громадсько-політичних колах як консерватор. Другий – колишній управляючий Ставропольською казенною палатою, третій – директор Департаменту поліції. Четвертий Голова Земського відділу Міністерства внутрішніх справ. Від свого шефа усі четверо отримали чіткі інструкції. Їхній зміст був категоричний: без згоди В. Плеве не приєднати до будь-якої з позицій, тримати його у курсі справи постійно [7, с. 206].

Перше засідання Комісії О. Оболенського відбу-

лося 23 січня 1903 р. Її члени не підтримали пропозицій, висловлених у записці Г. Крестовникова. Мотивація відмови полягала у тому, що означенні у записці пропозиції носили примусовий та радикальний характер. Комісія наголосила, що перехід від однієї форми землеволодіння до іншої повинен бути добровільним. До того ж, переваги надільної форми землеволодіння перед общинною – дискусійне питання. Тому, зауважували члени Комісії О. Оболенського, немає достатніх підстав кардинально, як пропонував Г. Крестовников, змінювати діяльність Селянського банку. Не схвалили члени комісії й ідею активної банківської підтримки створенню чисельного надільного землеволодіння [8, арк. 113]. Таким чином, ініціативи В. Крестовникова зазнали фіаско. Через п'ять днів В. Плеве надіслав С. Вітте листа. У ньому Міністр внутрішніх справ висловив міркування щодо завдань у роботі комісії. Шеф силового відомства вважав Селянський банк «потужним фактором у справі розподілу земельних багатств між різними верствами». У зв'язку з цим він наполягав на тому, щоб «комісія забезпечила узгодженість його діяльності із загальними завданнями держави у сфері аграрної політики». Тому, на погляд В. Плеве, Комісія О. Оболенського насамперед повинна дати відповідь на найважливіше питання. У листі воно було сформульовано таким чином: «Наскільки у майбутньому можна допустити купівлю селянами, за сприяння банку, земель, що належать іншим станам, без порушення правильного співвідношення між приватновласницькою та селянською земельною власністю» [9, арк. 26-28].

Його турбувало те, що скорочення дворянського землеволодіння і чисельності цієї верстви позначається на складі селянських і земських установ, суперечить урядовій політиці на місцях. Він вважав, що за підтримки Селянського банку уряд мав сприяти розширенню землеволодіння «істинно російських селян» у губерніях із неросійським населенням та малозаселених районах імперії. Також потрібно було вирішити, чи повинен Селянський банк сприяти у придбанні землі заможним селянам для формування дрібних селянських господарств фермерського типу та підняти норму позик для придбання землі окремими селянами. На користь такого вирішення питання він навів той аргумент, що бажано було б на селі сформувати такий тип селянських господарств, який відігравав би роль «допоміжної ланки» між поміщицьким та селянським надільним землеволодінням [9, арк. 29-30].

Крім зазначеного підходу, Міністр внутрішніх справ передбачав і альтернативний розвиток подій. Його сутністю стала допомога малоземельним селянам у придбанні землі у межах, які б забезпечили «безбідне існування середньої селянської родини». За такого варіанта варто було переглянути у бік зменшення розміри позик, змінити засоби сприяння малоземельним селянам у придбанні землі. В. Плеве, зокрема, пропонував не вимагати від них приплати до суми, що вони отримували, до визначення купівельної вартості землі, яку планувалося придбати. Більше того, вважав за доцільне як приплату до позички зараховувати вартість наділів,

що вже перебували у користуванні селян [9, арк. 30-30 зв.]. Загалом проект, представлений В. Плеве, на нашу думку, створював сприятливі умови для якщо не остаточного усунення, то, принаймні, суттєвого пом'якшення селянського малоземелля.

З іншого боку, змістове навантаження листа В. Плеве корінним чином йшло у розріз цілей, які переслідував С. Вітте, відкриваючи Комісію О. Оболенського. Оскільки, суттєво втручаючись у роботу комісії, спрямовуючи напрямок її діяльності у консервативному ключі, Міністр внутрішніх справ знову робив спробу «перетягнути канат» у розгляді аграрного питання у своє відомство. С. Вітте це теж не влаштувало. Вважаємо саме цим можна пояснити мовчання Міністра фінансів стосовно листа його колеги. Лист В. Плеве став об'єктом розгляду на засіданнях Комісії О. Оболенського.

Обговорення листа В. Плеве до С. Вітте як у дзеркалі відобразило принципові розбіжності у поглядах очільників двох потужних імперських міністерств на сутність аграрної проблеми та шляхи її вирішення. Тональність, задана діяльності комісії вищезгаданим листом, виявилась уже під час першого засідання. Члени Комісії О. Оболенського зійшлися на необхідності створення на придбаних селянами за сприяння Селянського банку земель «подвірно-надільного володіння, пристосованого до ведення самостійного хутірського господарства» [6, арк. 67 зв.].

Жваву дискусію викликало питання про те, яку саме категорію селян у придбанні землі повинен підтримати Селянський банк. Семеро членів комісії, враховуючи креатури В. Плеве, висловилися за підтримку банком малоземельних селян. Свою позицію вони обґрунтували прихильністю до концепції державного протекціонізму над селянами. «Хоча існування господарств фермерського типу і є економічно бажаним, однак сприяння їхньому існуванню на шкоду найбільш потребуючій у землі частині селянства не може бути прерогативою держави», – підсумовували плевівські прихильники. Зменшення розмірів ділянок, що мали продаватися, на думку сімки, повинно було сприяти придбанню землі якомога більшої частини малоземельного селянства. Збільшення розмірів, вважали вони, порушило б трудовий принцип. Існуючі норми вважалися завищеними, оскільки не враховували процесів інтенсифікації сільського господарства [6, арк. 79-81].

Десять членів комісії та О. Оболенський наполягали на тому, щоб максимальний розмір землі, який мав намір придбати господар, визначався залежно від можливостей покупця і членів його родини обробити цю землю власними силами [6, арк. 79-81]. Переглядати земельні норми, передбачені Статутом банку від 1895 р., ними визнавалося за недоцільне, оскільки в їхній основі лежав трудовий принцип. «Земельні норми, – вважали однодумці О. Оболенського, – сприяють утворенню як великих хутірських господарств, економічне значення і користь яких не викликає сумнівів, так і дрібних господарських одиниць, у таких спосіб дозволяють наблизитися до ідеалу аграрного ладу держави, що вимагає існування чотирьох ви-

дів землеволодіння: великого та середнього стосовно приватного землеволодіння та дрібного і дуже дрібного стосовно селянського землеволодіння» [6, арк. 41]. Крім того, позиція одинадцятьох обґрунтовувалася і тим, що один лише банк не може суттєво вплинути на покращення забезпечення землею селян. Потрібні були й інші заходи уряду. Принципово думки членів Комісії О. Оболенського різнилися й стосовно обсягу та напрямку діяльності Селянського банку. Відповідно до положень маніфесту від 26 лютого 1903 р., Дворянський та Селянський банки «згідно із завданням зміцнення народного господарства, ... повинні свою діяльність спрямовувати на зміцнення і розвиток добробуту ... поміщиків-дворян і селян» [6, арк. 47 зв.]. Плевівське бачення виконання цієї вимоги маніфесту продемонстрували 22 та 26 квітня 1903 р. В. Гурко, О. Кривошеїн, І. Мордвінов, А. Струков, С. Шульц. Ця п'ятірка висловилася за окреслення у межах Російської імперії території, на якій би діяльність Селянського банку з продажу поміщицької землі та зі сприяння придбання землі селянам була заборонена. Така заборона повинна була поширюватися на територію таких губерній: Бессарабська, Володимирська, Воронежська, Катеринославська, Курська, Казанська, Калузька, Костромська, Московська, Нижегородська, Новгородська, Орловська, Пензенська, Полтавська, Псковська, Казанська, Санкт-Петербурзька, Саратовська, Симбірська, Смоленська, Таврійська, Тамбовська, Тверська, Тульська, Харківська, Херсонська, Чернігівська, Ярославська. Загалом 28 губерній Європейської Росії. Продаж поміщицької землі на цих територіях повинні були санкціонувати Міністр внутрішніх справ, Міністр фінансів, Міністр землеробства та державного майна. Незгода когось одного означала автоматичну заборону. Дозвіл надавався за умови, що «приватновласницькі угіддя займають суцільні простори землі у декілька тисяч десятин землі, не обробляються самими власниками, а здаються ними в оренду». Особливо підкреслювалась нагальна потреба збереження середньої та дрібної дворянської земельної власності [6, арк. 45].

На нашу думку, такий підхід був цілком логічним із урахуванням концепції державного протекціонізму над селянами. Він також повністю узгоджувався з проектом Нового Положення Редакційної комісії. Крім того, беручи до уваги, що п'ятірка була креатурою В. Плеве і фактично озвучувала принципи консервативних кіл у вирішенні аграрного питання, нічого несподіваного у запропонованому немає. З іншого боку, з позиції тверезого глузду та об'єктивної реальності, реалістичність такого бачення ситуації викликає серйозні сумніви. Адже запровадження на практиці заборони погіршило б не лише матеріальний добробут дворян-поміщиків, а поставило б у безвихідь і селянство. Таке «підкупання» про обидві ці верстви, на якому всіляко наполягали консерватори, обернулося б на справді на погіршення їхнього соціально-економічного становища. Більшість Комісії О. Оболенського відхилила цю ініціативу, зважаючи на її утопічність.

Непоступливість членів комісії викликала не-

вдоволення у Міністра внутрішніх справ, який наполягав на перегляді Статуту банку та розробці нового переселенського закону. Свою позицію детально він виклав у записці членам Комісії О.Оболенського. Її лейтмотив полягав у тому, щоб рішуче змінити політику банку. Решта змісту документу стосувалася обґрунтування цієї наскрізної ідеї.

Так, В. Плева звинуватив Селянський банк, його керівництво у зростанні цін на землю, обезземеленні дворянства, наданні позики економічно заможним селянам. Він від керівництва банку вимагав рішучої боротьби зі спекуляціями навколо цін на землю, надання фінансової підтримки малозаможним селянам-переселенцям. Міністр внутрішніх справ проголошував, що уряду не байдуже, у чий руки щорічно переходить 800 тис. дес. землі. Він вважав, що банк не повинен перетворюватися на звичайну позичкову установу, а мав би чітку та узгоджену з керівництвом країни програму дій. Як варіант, В. Плева вбачав за доцільне, щоб банк власним коштом викупував у поміщиків землю, а не надавав селянам для її придбання позички, мобілізуючи у такий спосіб земельний фонд. Далі регулював би торгівлю землею, визначаючи ті губернії та повіти, в яких селяни справді потребують розширення свого землекористування, та ті, в яких подальший перехід землі у руки селян є небажаним, недоцільним. Банк також мав гальмувати створення великих селянських господарств, подібних до господарств фермерського типу. Варто було заборонити також селянам купувати наділ більший за 150 десятин із метою запобігти значній концентрації землі у селянських господарствах.

На думку Міністра внутрішніх справ, необхідно, щоб щорічно програма діяльності банку затверджувалася за згодою між Міністерством фінансів та Міністерством внутрішніх справ. Він запропонував, щоб представник Міністерства внутрішніх справ у раді банку отримав право затримувати або відкладати реалізацію тих чи інших рішень до розгляду їх обома міністрами. Більше того, він передбачав під контроль Міністерства внутрішніх справ поставити надання банком спеціальної фінансової допомоги окремим селянам-господарям. У такий спосіб план В. Плева з реорганізації діяльності Селянського банку зводився до тотального за ним нагляду з боку підшефного йому міністерства [10, с. 349-352].

Немає підстав, на нашу думку, проект реформи Селянського банку, запропонований Міністром внутрішніх справ, вважати конструктивним, таким, що відповідає державним інтересам чи інтересам селян і поміщиків у вирішенні аграрного питання. Він був результатом залаштункової боротьби між В. Плева та С. Вітте. Черговою спробою перетворити і так недемократичну імперію Романових у поліцейську державу.

У цій ситуації із запискою В. Плева «кидається в очі» мовчазна позиція О. Оболенського та його однодумців, а фактично С. Вітте. Міністр фінансів удруге обійшов мовчанкою ініціативи В. Плева. Вважаємо, що прояснити таку ситуацію може та суспільно-політична атмосфера, що панувала у ви-

щих ешелонах влади під час діяльності комісії, а також особиста позиція С. Вітте. Щодо першого, то, як зазначалося вище, обговорення питань щодо діяльності Селянського банку відбувалося на фоні маніфесту 26 лютого 1903 р., а фактично триумфу В. Плева. Шансів відстояти «банківське питання» було обмаль.

Більшою була загроза втратити проект аграрної реформи, напрацьований Особливою нарадою з потреб сільськогосподарської промисловості. Стосовно другого, то вважаємо, що для С. Вітте «банківське питання» було суто питанням позалаштункової інтриги. В його концепції персоналізації селянства, тобто кардинальної зміни правового статусу селян, економічним складникам відводилася другорядна роль. За п'ять з половиною місяців Комісія О. Оболенського так і не напрацювала ніякої програми дій для Селянського банку. Єдиною узгодженою дією було прийняття рішення про створення Ради банку. Вона мала складатися із керуючого банком, його заступників, не більше п'яти членів та представників від Міністерства внутрішніх справ, Міністерства фінансів, Міністерства землеробства та державного майна, державного контролера [6, арк. 45-46]. У такий спосіб, хоч і опосередковано, але Міністерство внутрішніх справ отримало можливість впливати на політику банку в аграрному питанні.

11 липня 1903 р. за наказом імператора розпочав роботу Особливий комітет зі справ земельного кредиту під головуванням Д. Сольського, а також Комісія з питань, що стосувалися діяльності Дворянського та Селянського поземельного банків, яка упродовж 1904 р. працювала під керівництвом О. Оболенського. На них покладалося напрацювання програми діяльності Селянського банку за умов розвитку сільського господарства Російської імперії на початку ХХ ст. Діяльність комітету Д.Сольського була низькоефективною. Ним не було прийнято ніяких принципових рішень. Він лише доручив Державній канцелярії підготувати статистичні дані про стан справ із земельним кредитом у Російській імперії [6, арк. 62-63].

Колеги О. Оболенського спромоглися на трохи більше. На початок 1905 р. вони підготували декілька записок про фінансове становище та завдання Дворянського і Селянського банків у сфері аграрної політики [9, арк. 247].

Висновки. Такі результати роботи Комісії О.Оболенського, на наш погляд, цілком очікувані, закономірні. Комісія, члени якої дотримувалися діаметрально протилежних поглядів на одну проблему, не могла напрацювати конструктивного рішення. Та й створення її не передбачало конструктиву. Це було змагання різних концепцій, різних ідеологій. Вочевидь, це правильно, однак за єдиної умови – вільної конкуренції. У нашому випадку цей принцип було порушено імператором. Його симпатії були на боці Міністерства внутрішніх справ. У зв'язку з цим позиції В. Плева при дворі були потужніші за позиції С. Вітте.

Діяльність Комісії О. Оболенського відобразила особливості розуміння правлячими колами Російської імперії на початку ХХ ст. сутності

аграрного питання та шляхів його вирішення. Протистояння консерватизму та лібералізму не давало можливості застосовувати конкретні уроки для покращення соціально-економічного та суспільно-політичного становища селянства, інтенсифікації сільського господарства загалом. Їхня результатив-

ність стала заручницею інтриг царедворців. Влада втрачала реальні шанси запобігти суспільно-політичним потрясінням. Невирішеність аграрного питання стала потужним каталізатором політизації селянства, його участі у подіях Першої російської революції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Герценштейн М. Я. Аграрный вопрос : Национализация земли. Крестьянский банк. Выкупная операция / Герценштейн М. Я. – М. : Народное право. – 1906. – 92 с.
2. Зак А. Н. Крестьянский поземельный банк (1883–1910 гг.) / Зак А. Н. – М., 1911. – 607 с.
3. Кириченко В. С. Правові та організаційні засади діяльності Селянського поземельного банку / Кириченко В. С. // Вісник Харківського нац. унів. ім. В. Н. Каразіна. – № 841. – 2009. – № 1. – С. 193–198.
4. С.М. Сидельников Аграрная политика самодержавия в период империализма. / Сидельников С.М. – М.: Издательство Московского университета, 1980. – 289 с.
5. Цит. за: Дубровский С. Столыпинская аграрная реформа. – М. – Л., 1925. – 224 с.
6. Російський Державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 592. – Оп. 44. – Спр. 3.
7. Гурко В.И. Черты и силуэты прошлого. Правительство и общественность в царствование Николая II в изображении современника. / В.И.Гурко. – М.: Литературное обозрение, 2000. – 810 с.
8. РДІА. – Ф. 1233. – Оп. 1. – Спр. 108.
9. РДІА. – Ф. 560. – Оп. 26. – Спр. 452.
10. Записка В.К. Плеве о реформе Крестьянского банка // Освобождение. – 1903. – № 20/21 – 18 апреля.